

А. Жамашев , А. Құрманәлиева , Н. Елеусізбаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: yelessyzybayeva_n@kaznu.edu.kz

ТҮРКІЛЕР ЖӘНЕ ИСЛАМ: ТҮРКІЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ РИУАЯТТАРҒА ХАДИСНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Түркілердің исламды қабылдауы – тарихшылардың іргелі зерттеу жүргізулеріне себеп болған тақырыптардың бірі. Түркі халықтарының исламмен алғаш танысқан уақыты, мұсылмандыққа өту себебі, нәтижесінде дінді жаюға деген ыждағатты әрекеттері ортағасырлық тарихшылардан бастап күніміздегі зерттеушілерді де бейжай қалдырған емес. Бұл мақаланың мақсаты – хадистерге кешенді талдау жүргізу арқылы түркілердің ислам тарихындағы орнын көрсету. Ғылыми зерттеу тарих кітаптарында жиі кездесетін түркілер жайлы хадистерді жинақтау, қайнаркөздерін толық қарастыру және хадистердің кең түсіндірмелерін беруге бағытталған. Аталған міндеттерге сай, деректермен жұмыс барысында компаративистикалық, тарихи әдіс кеңінен қолданылды. Сол арқылы хадистердің түпкі мәні және арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Зерттеу барысында ортағасырлық тарихшылар Жәхиз, Махмұд Қашғари, Хамауи, Жуайнидің еңбектерімен қатар, жақында жарық көрген мақалалар мен кітаптар қарастырылды. Онда келген хадистердің қайнаркөзі «Кутуб әс-ситта», Табаранидің мұғжамдары, Әбу Яғланың муснад жинақтарында кездесетіні анықталды. Сонымен қатар, хадистің мағынасымен шектелмей, «Фатх әл-бәри», «әл-Маудугат» сынды классикалық кітаптарға сүйеніп, хадистердің түсіндірмелері беріліп, хадис мамандарының берген бағасы көрсетілді. Зерттеу жұмысының нәтижелері осы тақырыпқа ден қойған зерттеушілерге пайдасын тигізеді деп үміттенеміз.

Түйін сөздер: түркілер, ислам, тарих, хадис жинақтары, кутуб әс-ситта.

A. Zhamashev, A. Kurmanaliyeva, N. Yelessyzybayeva*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: yelessyzybayeva_n@kaznu.edu.kz

Turks and Islam: a hadith analysis of narratives relating to the Turks

The conversion of Turks to Islam is one of the topics that have led historians to conduct fundamental research. The time when the Turkic people first got acquainted with Islam, the reason for their conversion to Islam, and as a result, their diligent efforts to spread the religion have not left indifferent researchers from the medieval historians to the present day. The purpose of this article is to show the place of Turks in Islamic history by conducting a comprehensive analysis of hadiths. Scientific research is aimed at collecting hadiths about the Turks, which are often found in history books, considering their sources in detail, and providing extensive explanations of hadiths. In accordance with these tasks, the comparative and historical method was widely used during the work with the data. Thus, the ultimate meaning of the hadiths and the similarities and differences between them were determined. During the research, along with the works of medieval historians Jahiz, Mahmud Kashgari, Hamawi, Juaini, recently published articles and books were considered. It was determined that the source of the hadiths found there are "Qutub al-Sitta", Tabarani's mujjams, Abu Yagla's musnad collections. In addition, not limited to the meaning of hadith, based on classic books such as "Fath al-bari", "al-Mawdugat", interpretations of hadiths were given and evaluations given by hadith experts were shown. We hope that the results of the research work will be useful to researchers who have focused on this topic.

Key words: Turks, Islam, history, hadith collections, Kutub al-Sitta.

А. Жамашев, А. Курманалиева, Н. Елеусызбаева*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: yelessyzybayeva_n@kaznu.edu.kz

Тюрки и Ислам: хадисоведческий анализ нарративов, относящихся к тюркам

Обращение тюрков в ислам – одна из тем, побудившая историков провести фундаментальные исследования. Время первого знакомства тюркских народов с исламом, причина их обращения в ислам и, как следствие, их усердные усилия по распространению религии не оставили

равнодушными исследователей от средневековых историков до наших дней. Цель данной статьи – показать место тюрков в истории ислама путем проведения комплексного анализа хадисов. Научные исследования направлены на сбор хадисов о тюрках, которые часто встречаются в учебниках истории, детальное рассмотрение их источников и предоставление обширных пояснений хадисов. В соответствии с этими задачами при работе с данными широко использовался сравнительно-исторический метод. Таким образом, был определен конечный смысл хадисов, а также сходства и различия между ними. В ходе исследования, наряду с трудами средневековых историков Джахиза, Махмуда Кашгари, Хамави, Жуайни, были рассмотрены недавно опубликованные статьи и книги. Установлено, что источником найденных там хадисов являются «Кутб ас-Ситта», муджамы Табарани, сборники муснада Абу Яглы. Кроме того, не ограничиваясь смыслом хадисов, на основе классических книг, таких как «Фатх аль-Бари», «Аль-Маудугат», были даны интерпретации хадисов и показаны оценки, данные экспертами по хадисам. Мы надеемся, что результаты исследовательской работы будут полезны исследователям, сосредоточившим свое внимание на этой теме.

Ключевые слова: тюрки, ислам, история, сборники хадисов, Кутуб ас-Ситта.

Кіріспе

Түркілердің исламмен алғаш танысқан уақыты – тарихта әлі де нүкте қойылмай келе жатқан мәселелердің бірі. Мұхаммед пайғамбардың сол кездегі көршілес елдердің, империялардың басшыларын исламға шақырып елші жібергені мәлім. Соның ішінде түркі қағанына да жіберді деген хабарлар кездеседі (Жамашев, Мажен, Жомарт, 2023: 66). Десе де, мұсылмандардың пайғамбар кезінен бастап түркілер жайлы хабардар болғаны риуаяттармен, сахабалардың сөздерімен жеткен.

Түркілер жайлы риуаяттар ортағасырлық авторлардан Жәхиз (д.к.ж. 255/868), Махмұд Қашғари (д.к.ж. 1101), Хамауи (д.к.ж. 626/1229), Ата Мәлік Жуайни (д.к.ж. 683/1283) еңбектерінде кездеседі. Жәхиз «әр-Расәил» еңбегінде аббаси шенеунігі әл-Фатх ибн Хақанға (д.к.ж. 247/861) түркілердің артықшылықтарын баяндайды. Ол жерде марфуғ, мауқуф (Омарға телінетін) хадистерді жеке бір бөлімде қарастырмаса да, сөз арасында келтіреді. Ал Махмұд Қашғари «Диуан луғат әт-турк» атты жинағында түркілер жайлы бес хадисті атап өткен. Олардың мазмұны «түркі» сөзінің тілдік түсіндірмесі, түркі тілі, «түркі» атауы және түркі мақалдарының негізі болып саналатын хадистерді қамтиды. Махмұд Қашғари «Түрк» сөзі жекеше алғанда Нұх пайғамбардың Яфес ұлынан туған немересінің есімі (Можтаба Халифе, 2012: 50), ал көпше түрде одан тараған халыққа айтылады дейді (Қашғари, 1915: 293). Онур Ахмед «Arabic Texts in the Dîvânü Lugâti-Turk, with Morphological Comparison Between Arabic and Turkish» мақаласында түркілер жайлы күнімізге жеткен хадистердің әрбіріне кеңірек тоқталып, екі тілдің арасындағы морфологиялық ұқсастықтар

мен ерекшеліктерін сипаттап өтеді. Ал Закария Каттабәжи болса «әт-Турк фи муаллафәт әл-Жахиз» еңбегінде тарих кітаптарында кездескен хадистерді келтіреді. Ол жоғарыда аталған тарихшылар мен М. Рамзи еңбектеріне сүйенеді. Сондай-ақ, түркілердің тегі жайлы Құрбанғали Халиди, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларында сөз қозғалған. Ал орыс зерттеушілерінен Бартольдтың түркілер жайлы он екі дәрісінен жинақталған кітабы бар. Онда түркі этнонимі жайлы пікірлер, тарихи деректерді кездестіруге болады.

Аталған дереккөздердегі түркілерге қатысты хадистердің тахрижі толық жасалмағандықтан және хадис шархтары мен хадис қайнаркөздері жеткілікті дәрежеде қолданылмағандықтан бұл мақаланы жарыққа шығаруды жөн санадық. Осы орайда «Кутуб әс-ситта», Табаранидің муғжамдары, Әбу Яғланың муснады, «Фатх әл-бәри» сынды классикалық жинақтар мен түсіндірмелерге жүгіндік.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Тарих кітаптарында кездескен хадистерді басты көзінен, яғни, хадис жинақтарынан іздеу нәтижесінде екі саланың хадистерді келтіру методологиясының айырмашылықтары айқындалды. Ислам тарихшылары белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты дәйек ретінде хадистерді қолданады. Ол үшін хадистің түгелін емес, мазмұны сәйкес келетін бір бөлігін береді. Ал хадистің дәрежесіне мән беру олардың зерттеу тақырыбына кірмейді. Сондықтан, тарих кітаптарында дағиф (әлсіз) риуаяттар көптеп кездеседі.

Мақаланың мақсаты тарих кітаптарында кездесетін түркілер жайлы хадистерге талдау

жүргізу арқылы түркілердің ислам тарихындағы орнын көрсету. Ғылыми зерттеу жиі кездесетін түркілер жайлы хадистерді жинақтауға, қайнаркөздерін сенімді хадис жинақтарынан қарастыруға, хадистердің түсіндірмесін беруге бағытталған.

Қоса кететін жайт, «Сахих Мүслимнен» тыс «Кутуб әс-ситта» жинақтарында кездесетін хадистерге сілтеме бергенде, жинақтың атауы, хадис алынған баптың тақырыбы мен нөмірі қолданылады. Ал Мүслим жинағына сілтеме көрсеткенде хадис бабының тақырыбы және хадистің нөмірі қойылады.

Нәтижесінде мақалада бір-бірінің мағынасын толықтырып келген 10 хадис, хадис жинақтарынан табылмаған 6 марфуғ, 1 маукуф және тағы бір риуаят берілді. Яғни, қайталанбастан 18 риуаят қолданылды. Қазақ, орыс, ағылшын, түрік, араб, парсы тілдерінде барлығы 44 әдебиет қарастырылды. Мақаладағы хадистердің реттілігі оның танымалдығымен, таралу жиілігімен байланысты.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Жоғарыда аталған міндеттерге сай, тарих кітаптарында кездесетін түркілерге қатысты таңдаулы хадистерге тарихи-компаративистикалық, топтастыру және сипаттау әдістері қолданылды. Таңдалып алынған хадистердің сенімділік дәрежесін анықтау үшін «Кутуб әс-ситта» және одан бөлек жинақтардың деректеріне зерттеу жасалды. Сол арқылы мазмұндас хадистер топталып, түсініктеме берілді. Мақалада қолданылған хадисті түсіндірудің әдістері: хадисті хадиспен түсіндіру, шарх кітаптарымен түсіндіру, рауилерге қатысты білдірілген критика мен хадистің дәрежесіне қатысты берілген бағаны көрсету, мәтінде кездесетін мағынасы көмескі сөздерді түсіндіру, мазмұндас хадистерді лексикалық, герменевтикалық тұрғыдан салыстыру. Нәтижесінде индуктивті және дедуктивті анализдің көмегімен хадистердің түпкі мәні және арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтары анықталды.

Нәтижелері және талқылама

Хадистер мен олардың түсіндірмелеріне кіріспес бұрын түркі атауы мен шығу тегіне тоқталған жөн. «Түркі» сөзі 1500 жыл уақыт аралығында мағынасын бірнеше рет ауыстырды. V ғасырда «түркілер» деп Ашинаның қол астына

бірігіп, кейіннен VI-VII ғасырларда түркі тілінде сөйлейтін жеке бір халыққа айтылды. Алайда дәл сол тілде сөйлейтін басқа халықтарға қолданылмаған еді. Арабтар болса тілді ескерместен, Орта және Орталық Азия жеріне қоныс тепкен көшпенділердің барлығын «түркілер» деп атаған. Сондықтан «түркі» терминін қолданудағы біркелкіліктің жоқтығына байланысты осы мәселе нақты бір шешімді қажет етеді деп санаған Л.Гумилев өзінің «Древние тюрки» еңбегінде осындай түсінбестіктен аулақ болу үшін түркілерді VI ғасырда жужандар мен қытайлар атағандай, «түркіттер» (тюркюты) деп атауды жөн көрген (Гумилев, 2003: 14).

Л.Н. Гумилевтың жоғарыда келтірген мәліметтеріне орай түркі тілі мен өздерін «түркі», «түркіт» деп атаған түркі халқы мүлдем екі бөлек ұғым. Қазір түркі тілі деп аталатын тілдің тарихы тереңде, ал «түркіттер» V ғасырдың соңында Алтай тауы мен етегіндегі ормандыдалалы ландшафттық жағдайында этникалық араласудың нәтижесінде пайда болды. Жергілікті тұрғындар мен шеттен қоныстанған халықтың толыққанды бірігуі жүз жылдан кейін, шамамен 546 жылы оларды көне түркілер немесе «түркіттер» деп атауға негіз болған тұтастыққа алып келді. Ал түркі тілді орта Алтайдан әрі асып оғыздар, қаңлылар немесе печенегтер, ежелгі балқарлар мен ғұндар қоныс тепкен мемлекеттерге дейін тарады (Гумилев, 2003: 15).

Араб поэзиясы мен шығармаларында жәһилиет дәуірінен бастап «түркі» сөзі қолданылып, айтыла бастады. Тіпті «түркі» сөзі араб тілі арқылы әлемге тарады деуге болады. Себебі IV ғасырда жазылған араб өлеңдерінде «түркі» сөзі кездескен. Тарихи деректерде «түркі» сөзі алғаш рет Табаридің еңбегінде, Хандақ шайқасынан алдын 626 жылы «Мұхаммед пайғамбар бір түркі шатырында демалды» деп келеді (Йылмаз, 2007: 16). Хадистерде арнайы түркілерге тән шатырдың аталуы түркі халқының Пайғамбардың дәуірінде әйгілі болғанын көрсетеді. Арабтардың түркілермен алғашқы тікелей байланыстары хазіреті Омар кезеңіне сәйкес келетіні жайлы деректер кездеседі (Йылмаз, 2007: 19).

Түркі қағанаты құрылғанша қазақ жерінде жужандар, эфталиттер және теле тайпалары өзара күрес жүргізіп, өз территорияларын белгілеуге тырысты. 492 жылы теле тайпаларының батысқа қоныс аударуы айтулы оқиғалардың бірі болды. Лев Гумилев батысқа қоныс аударған теле тайпаларын Алтайлық телеуттердің ұрпақтары

саналғандықтан «телеуттер», ал шығыста бытырап жүрген теле тайпаларын «телеліктер» (теле-сцы) деп атауды жөн санаған (Гумилев, 2003: 8).

Кейбір риуаяттарда түркілер Йәжуж, Мәжужден бөлініп қалған бір тайпа ретінде сипатталған. Ибн Мәрдауайһ жинағында әс-Судәйден жеткен хабар бойынша: *«Түркілер – Йәжуж, Мәжуждың бір жасағы. Зул-қарнайн келіп бөгет салды. (Түркілер болса) бөгеттің сыртында қалды»,* – делінеді. Ибн Тулун «әш-Шазара фил-әхадис әл-муштаһира» еңбегінде, ибн Әбу Хатим Қатададан жеткізген риуаятта: *«Йәжуж бен Мәжуж жиырма екі тайпадан құралған. Зул-қарнайн олардың жиырма бірін бөгеп тосқауыл салады. Ол кезде бір тайпа жорықта болып сыртта қалып қойған еді»,* – делінеді (Ажлуни, 2000: 46-47). Риуаятқа мағыналас мазмұнды Аягөзден шыққан тарихшы Құрбанғали Халидидің «Тауарих хамса» еңбегінен көреміз. Онда түркі атауының мағынасын: «Ескендір Зул-қарнайн тосқауыл жасап, Йәжуж, Мәжуж (тайпалары) іште, түркілер сыртта қалып өз халқынан бөлініп қалғаны үшін «тәрік» аталып, одан «түркі болған». Тәрк – тастау, қалдыру деген мағына беретін араб сөзі...», – деген (Халид, 1992: 62).

Ал түркілерде өздерінің шығу тегіне қатысты екі аңыз бар. Екі аңыз да бөрі қасқырмен байланысты. Аталмыш аңыздың желісі бойынша, түбі Ашинаның 500 отбасымен байланыстырылған. Бұл 500 отбасы әртүрлі тайпалардың қосындысы болған көрінеді. Қытайлықтар Ашина ханның қоластындағыларды «Ту-кю» деп атаған. П.Пельо бұл атауды «тюрк+ют» деп ашып көрсеткен (Гумилев, 2003: 13). Қытай жазбаларында «түркі» атауына ие болған Ашина туралы аңыздың басында түркілер ғұндардың басқа бір бұтағынан тарайтыны айтылады (Омарбеков, Хабижанова, Нуртазина, 2018: 150). «Түркі» сөзі «берік, мықты» деген мағынаны білдіреді. Зерттеуші А.Кононованың пікірінше, бұл кейіннен тайпалық одақтарға этникалық есім ретінде қолданылып кеткен жалпы атауды білдіреді (Гумилев, 2003: 13; Жамашев, Мажен, Жомарт, 2023: 25-26). Бұл тұжырымды В.Бартольдтың берген дерегі де қуаттайды. Ол қолданыстағы «түркі» атауын мұсылмандар таратқанын білдіреді. Мұсылмандар (Орта Азиядағы) көптеген халықтардың VII, VIII ғасырларда соқтығысқан түркілермен бір тілде сөйлейтінін аңғарып барлығын түркілер атап кеткен. Оның айтуынша, исламды қабылдаған соң түркі халықтары да өздерін осы атаумен

атап кеткен әрі ол күнімізге шейін жалғасып келеді (Бартольд, 1993: 24). Назар салсақ, түркі атауының шығу тарихына қатысты ғалымдар әртүрлі пікірлер білдірген. Тіпті, бұл атаудың кең таралуына арабтардың әсер еткені белгілі болды. Арабтар түркілер жайлы пайғамбар келмей тұрып хабардар болғанымен, түркілердің сипаты, қасиеттерімен хадистер арқылы танысты. Кейін хадистер арнайы жинақтарға, тарих кітаптарына енгізілді. Соның ішінде түркілерге қатысты алғаш еңбек жазған тарихшы – әл-Жәхиз. Сондықтан түркілерге қатысты риуаяттарды әл-Жәхиздың хаттарынан және одан кейін келген тарихшылардың кітаптарынан кездестіреміз.

Түркілер жайында күнімізге жеткен хадистер және олардың түсіндірмесі

1-хадис

«Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар», «Сендерге соқтықпайынша оларға тимеңдер!» (Жәхиз, 1964: 58, 76; ибн әл-Фақиһ, 1996: 402; Хамауи, 1995: 23; Каттабәжи, 1972: 45).

Хадис жинақтарында келген риуаяттар:

Әбу Дәуідтің сунәнінде: Әбу Сукайнаның бір сахабадан жеткізуі бойынша, Алла елшісі (с.а.с.): *«Хабаитықтар сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар»,* – деп айтқан», – делінеді (Әбу Дәуід. Маләхим. 8). Жалалуддин Суюти де «Жамиғ әл-әхадис» кітабында осы риуаятты келтірген (Суюти, 1994: 346).

Имам Әбу Дәуід Сижистани: «Түркілер – шығыста қоныстанған бір халық, олардың жүзі жалпақ (енді), көзі қысық, мұрны таңқы, жүздері қабат-қабат тері басқан қалқандай. (Хадисте айтылған) түркілер күнімізде Түркия жеріндегі халық емес... Бірақ хадисте меңзелгені аталмыш сипаттағы шығыстан шыққан адамдар», – деп түсіндірген (Абдулмухсин әл-Аббад, 2018: 3).

Насәи өз жинағында хадистің толық нұсқасын берген. Ол бойынша азат етілген құлдардың бірі Әбу Сукайна бір сахабадан: «Пайғамбарымыз ор қазуға бұйырды. (Сахабалар қазып жатқанда) қазуға кедергі болған үлкен тасқа кезігеді. Алла елшісі тұрып, (қолына) қайла (екі жүзді үшкір балға) алып, ор (үстіне) сыртқы киімін қойды да: *«Раббыңның «Сөзі» (яғни, Құрандағы бар мәліметтер мен үкімдер) шындық һәм әділдік тұрғысынан кемел. Оның «Сөздерін» өзгерте алатын ешқандай күш жоқ. Ол бәрін естуші,*

шексіз ілім иесі» (Әнғам: 115) деп (ұрғанда) тастың үштен бірі бөлінді. Салман Фарси қарап тұрған еді. Алла елшісі ұрған кезде тастан найзағайдай ұшқын шықты. Екінші мәрте тура солай айтып екінші бөлігі ұшқын атып бөлінді. Мұны Салман бақылап тұрды. Үшінші мәрте тура солай айтып ұрғанда соңғы бөлігі құлады.

Содан кейін Алла елшісі (ордан) шығып, сырт киімін алып отырды. Салман: «Алла елшісі, ұшқын (шықты ғой! Бұл не болғаны?)» – дейді. Алла елшісі одан: «*Салман, Мен (тасты) ұрғанда (ұшқыннан) не көргенімді көрдің бе?*» – деп сұрайды. (Салман): «Сізді ақиқатпен жіберген (Аллаға) серт, Алланың елшісі! (Нені көрдіңіз?)» – дегенде: «*Расында, мен бірінші рет ұрғанда (шыққан ұшқынның жарығында парсы патшасы) кисраның мемлекетіндегі қалалар мен оның айналасындағылар көз алдыма көрсетілді*», – деп айтты. Сол жердегі сахабалар: «Алла елшісі, біздің ол жерлерді (ислам дініне) ашып, олжалауымыз үшін, өз қолдарымызбен бағындыруымыз үшін Аллаға дұға қылыңызшы», – деді. Алла елшісі дұға қылады.

«*(Тасты) екінші ұрғанымда (ұшқыннан Рум патшасы) қайсардың қалалары мен айналасындағыларды өз көзіммен көрдім*», – деді. (Сахабалар): «Алла елшісі, біздің ол жерлерді (ислам дініне) ашып, олжалауымыз үшін, өз қолдарымызбен бағындыруымыз үшін Аллаға дұға қылыңызшы», – деді. Алла елшісі дұға қылады.

«*Үшінші ұрғанымда (шыққан ұшқынның жарығынан) хабаишқалалары мен айналасындағы ауылдарды өз көзіммен көрдім*», – дейді. Осы кезде Алла елшісі: «*Хабаиштықтар сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар. Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар*», – деп айтты», – деп жеткізеді (Насәи. Жихәд. 42).

Табарани мұғжамында келген риуаяттар:

Ибн Масғуд Алла елшісінің: «*Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Расында, үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын – Қантура ұлдары*», – деп айтқанын жеткізген (Табарани, 1994: 181; Табарани, 1995: 7). әл-Һайсами: «Тізбекте Осман ибн Яхия әл-Қарақсани бар, мен оны танымаймын, қалған рауилер сахих (сенімді, дұрыс)», – деген (Нуруддин әл-Һайсами, 1991б: 607). Табарани еңбегінде ибн Ләһиғадан жеткен жолмен Мұғауия ибн Әбу Суфиянның риуаятын қуаттап келген шауаһидтер бар (Сахауи, 1985: 55).

Әбу Яғла жинағында келетін басқа риуаят бойынша, Мұғауия ибн Худәйж: «Мұғауия (ибн Әбу Суфиянның) құзырында болғанымда оған хат келеді. Онда қызметкері түркілермен қақтығысып, оларды жеңгенін, көбі өлтірілгенін, өте көп мөлшерде олжаға кенелгендерін білдіреді. Бұған Мұғауия ашу шақырып оған жауап ретінде: «Соғысып, олжаға кенелгендеріңді ұқтым. Маған ескертіп, менен бұйрық келмейінше, олармен соғыспағандарыңда ғой!» – деп жаздырады. Мен: «Мүміндердің әміршісі, неге олай дедіңіз?» – деп сұрағанымда: «Алла елшісінің: «*Расында, түркілер жусанды алқапқа жеткенше арабтарды ығыстырады*», – деп айтқанын естідім. Сол себепті (түркілермен) соғысуды жөн көрмеймін», – дейді», – деп жеткізеді (Әбу Яғла, 2013: 36).

Мұсылмандар Үмәйя әулетінің халифалығы кезінде түркілермен соғысты. Біршама уақыттан соң мұсылмандар түркі қалаларын бірінен кейін бірін (ислам билігіне) ашты. Нәтижесінде, түркі тұтқындары көбейді, олардың бойындағы жауынгерлік сипаттары себепті халифалар оларды әскерге қабылдады. Халифа Мұғтасымның кезінде әскердің көп бөлігі түркілерден құралды, ақырында, түркілер билікті өз қолдарына алып, жеке мемлекеттер құрды. Мысалы, Самани мемлекетінің патшалары түркілер болды. Олар араб емес халықтарды да биледі. Кейін оларды Сабуктекин әулеті, одан соң Селжұқ әулеті (Peter B. Golden, 1992: 219-223) бағындырады. Олардың мемлекеті Ирак, Шам, Римге созылды. Бір бөлігі Шамда қалды, ол Зәнги әулеті, Аюбилер, т.б (Ибн Хажар әл-Асқалани, 1959: 609-610).

Хадистің дәрежесі, рауилерге берілген баға: «*Түркілер сендермен соқтықпайынша, оларға тиіспеңдер*» хадис тізбегінде Әбу Сукайна – мажһул (белгісіз) рауи (Әбул-Хасан ибн әл-Қаттан, 1997: 598).

Жалалуддин Суюти «әл-Ләәли әл-маснуға» еңбегінде «*Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларға тиіспеңдер*» деген хадистің кейбір тізбектерінде кездескен кәззаб (өтірікші) рауилер жайлы баяндаған (Суюти, 1996: 408).

Бір риуаяты жайлы ибн Хиббан: «Тізбектегі Сәлама ибн Хафс хадистерді ойдан шығарады, оған сүйенудің еш қажеті жоқ», – деп айтқан (Ибн әл-Жаузи, 1966: 235).

Бірақ Зурқани хадистің үкімін хасан деген... Табараниде келген Мұғауия ибн Әбу Суфиянның марфуғ риуаяты шауаһидтермен қуатталады. Сол себепті оның үкімін маудуғ деуге келмейді (Ажлуни, 2000: 46-47).

«Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар» деген тарих кітаптарында жиі берілетін хадисті Әбу Дәуід пен ән-Насәидің сунән жинақтарында Әбу Сукайна бір сахабадан, әт-Табаранидің муғжамдарында ибн Масғуд жеткізген.

«Сунән ән-Насәиде» келген риуаяттың толық нұсқасында Хандақ (ор қазу) оқиғасы сипатталған. Мұхаммед пайғамбар сахабаларды парсы, рим мемлекеттерін бағындыратынын айтып сүйіншіледі. Ал хабаштықтар мен түркілерге қарсы бірінші болып шабуылды бастамау керектігін ескертті. Ғалымдардың пікірінше, хадис түркілердің болашақта исламның шартарапқа жайылуына, (ислам ілімдерінің) дамуына ерен еңбек сіңіретініне (Жамашев, 2022) меңзеген, сондықтан пайғамбар олармен жауласудан қайтарған делінеді. Оған қоса, түсіндірме арқылы «түркі» сөзі нақты бір ұлттың атауы емес, барша түркі халықтарына ортақ екендігі айқындалады.

Хадистің дәрежесі оны жеткізген рауилердің сенімділігімен тікелей байланысты. «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар» бөлігі кездесетін хадис тізбектерінде белгісіз, әлсіз рауилер кездеседі. Дегенмен өзге риуаяттармен қуатталып келіп хасан (жақсы) үкімі берілген. Сондықтан хадис қолдануға жарамды, сенімді саналады.

2-хадис

«Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар! Себебі, олар үлкен апат әкеледі» (Жуайни, 1911: 11; Каттабәжи, 1972: 45).

Хадис жинақтарында кездесуі:

Әбу әд-Дәрда Алла елшісінің: «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар! Себебі, олар үлкен апат әкеледі», – деп айтқанын жеткізген (Әбу Шужәғ әд-Дайлами, 1986: 108).

«Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Расында, үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын – Қантура ұлдары» риуаятына зияда: «Расында, олар алапат күштің иелері, (бірақ қанжығаларына байлайтын) олжалары аз» деп келеді (Мухаммад әл-Барзанжи, 2005: 86). әл-Жәхиздің еңбегінде бұл зияда басқа сөздермен Омар ибн әл-Хаттабтың сөзі ретінде көрсетілген. Ол бойынша: «(Түркілер) – талабы зор, олжасы аз» деп берілген (Жәхиз, 1964: 57). Оның мәні түркілер көп соғысқанмен, жауыздық қылмайды, бекерге дүниені талан-таражға сал-

майды, сол себепті олжалайтын үлестері аз дегенді білдіреді.

Жоғарыда берілген екі хадистің ортақ бөлігі – «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар!». Бірақ екіншісі «Себебі, олар үлкен апат әкеледі» деген сөздерімен ерекшеленеді. Хадис әд-Дайламидің жинағында сахаба Әбу әд-Дәрда арқылы және Мухаммад әл-Барзанжидің жинағында «Расында, олар алапат күштің иелері, (бірақ қанжығаларына байлайтын) олжалары аз» деп жеткен. Бұл риуаятқа сай, түркілер алапат күшке ие бола тұра, неліктен аз олжалайды деген сұрақтың тууы заңды. Ғалымдардың берген түсіндірмесі бойынша, түркілердің бей-берекет қантөгіске бармайтыны айқындалды.

3-хадис

«Тыныш жатқан екі (халықты) қозғамаңдар! Түркілер мен хабашилер сендерге соқтықпайынша, оларға тимеңдер!» (Хамауи, 1995: 23; Каттабәжи, 1972: 45)

Хадистің мағынасын қуаттайтын риуаяттар:

Түркістан – түркі халықтарына ортақ жерлердің атауы. Олардың хадистерде аталуы: Мұхаммед Пайғамбар: «Түркілер – үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын (халық)», – деген. Ибн Аббас Алла елшісінің: «Патишалық (немесе халифалық) ұрпағымда болады. Қызыл шырайлы, жүздері қабат-қабат тері басқан қалқандай бір қауым (ұрпақтарымды) еңсереді», – деп айтқанын жеткізген. Әбу Нурайрадан жеткен: «Беті жалпақ, қысық көзді, таңқы мұрынды қауым келмейінше, олар аттарын Дижланың жағасына байламайынша қиямет-қайым орнамайды», Мұғауия: «Тыныш жатқан екі (халықты) қозғамаңдар! Түркілер мен хабашилер сендерге соқтықпайынша, оларға тимеңдер!», – деп жеткізеді (Хамауи, 1995: 23).

Әбу Нурайра жеткізген түркілердің сипаттарына қатысты риуаят «Сунән ән-Насәиден» тыс «Кутуб әс-ситта» жинақтарында кездеседі: Әбу Нурайра Алла елшісінің: «Сендер жүннен жасалған аяқ киім киген бір қауыммен соғыспайынша, қысық көзді, қызыл шырайлы, таңқы мұрынды, бет-жүздері (қабат-қабат) тері қапталған қалқан тәрізді түркілермен қақтығыспағанша қиямет-қайым орнамайды», – деп айтқанын жеткізген (Бұхари. Жихәд. 94; Мүслим. Фитан. 64; Әбу Дәуід. Маләхим. 9; Тирмизи. Фитан. 40; Ибн Мәжа. Фитан. 36).

Дегенмен, жүннен аяқ киім киген қауымға қатысты ғалымдар әртүрлі пікір білдірген.

Байһақи оларды Рей шаһарынан шыққан харижилер десе, Бадруддин Айни риуаятта ашық түрде түркілер сөзі өткендіктен, бұл сипаттардың түркілерге қатысты екенін алға тартқан (Сакаллы, 2007: 230).

Ғалымдар «Жүннен аяқ киім киген» дегенді тікелей мағынада не болмаса Мунауи «Тахриж әл-масабиһ» еңбегінде жүнді теріден жасалған дегенді білдіруі мүмкін деген. Ал «қызыл шырайлы» дегені – ақ араласқан қызыл түс (Исами, 1998: 528-529; Китапчы, 1985а, 1985б, 1986, 2002).

Бұл хадис бірінші және екінші хадиспен мазмұндас, айырмашылығы – хабаш (қазіргі Эфиопия) халқымен бірге айтылады. Бұдан хабашилердің де жауынгерлік қасиетпен ерекшеленетіні көрінеді.

Насәи мен Әбу Дәуідтің сунәнінде Әбу Сукайнаның бір сахабадан *«Хабашитықтар сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар. Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар»* деп жеткізген риуаяты бірінші хадистің түсіндірмесінде келгендіктен, бұл жерде толық нұсқасын беріп қайталауды жөн көрмедік.

Хадис Мұғауияның жеткізуімен Хамауидің *«Мұғжам әл-булдән»* еңбегінде ғана келеді, ал хадис жинақтарында сөзбе-сөз кездеспейді. Аталған хадисті Хамауидің ойынан шығаруы мүмкін емес, дегенмен, оның сүйенген хадис жинағы күнімізге жетпегенін немесе өңделіп шықпағанын жоққа шығара алмаймыз. Себебі, хадистің мағынасы белгілі жинақтарда келген өзге риуаяттармен расталады.

4-хадис

«Түркілер – үмбетіме нәсіп болған (салтанат пен байлықты) алғаш талан-таражға салатын жұрт» (Хамауи, 1995: 23; Каттабәжи, 1972: 45).

Хадис жинақтарында кездесуі:

Табаранидің екі мұғжамында Ибн Масғуд Алла елшісінің: *«Түркілер сендерге соқтықпағанша, оларды жайына қалдырыңдар. Расында, үмбетімді Алла Тағала нәсіп еткен байлық пен салтанаттан алғаш айыратын – Қантура ұлдары»*, – деп айтқанын жеткізген (Табарани, 1994: 181; 1995: 7).

Хадистің дәрежесі:

Табараниде келген хадистің Маруан ибн Сәлим арқылы жеткен риуаятына мәтрук («тасталған» деген мағынаны береді, әлсіз хадистің бір түрі) деп баға берілген (Нуруддин әл-Һайсами, 1991а: 551). Рауилеріне қатысты

Һайсами: *«Тізбекте Осман ибн Яхия әл-Қарақсани бар, мен оны танымаймын, қалған рауилер сахих (сенімді, дұрыс)»*, – деген (Нуруддин әл-Һайсами, 1991б: 607). Дегенмен, *«Мұғжамда»* ибн Лаһиғадан жеткен жолмен Мұғауия ибн Әбу Суфиянның риуаятын қуаттап келген шауаһидтер бар (Сахауи, 1985: 55).

Хадистегі «Қантура» сөзінің мағынасын ашықтау үшін Әбу Дәуідтің сунәнінде келген риуаятқа назар салайық. Мүслим ибн Әбу Бакра әкесінен Алла елшісінің (с.а.с.): *«Үмбетімнен бір топ адам Дижла (Тигр) өзені жағасындағы Басра («борпылдақ, жұмсақ ақ тастар» дегенді білдіреді) аталатын ойпатты жерге тоқтайды. Өзен үстінде көпір болады, (айналасында) көп халық өмір сүреді. Ол мұһажирлердің (немесе мұсылмандардың) қаласы болады. Ақырзаманға таяу беті жалпақ (енді), көздері кішкентай Қантура ұлдары шығады. Олар аталған өзеннің жағасына тоқтайды, содан қала тұрғындары үш топқа бөлінеді. Бірі сиырдың артына еріп құрдымға ұшырайды, екінші топ тек өз пайдасын көксер иманнан жұрдай болады, ал үшінші топ артына өз ұрпақтарын қалдырып, шейіт болғанына күреседі»*, – деп айтқанын жеткізген (Әбу Дәуід. Маләхим. 10). Кейбір ғалымдардың пікірінше, хадисте «Басра» атауымен Бағдат қаласы меңзелген. Ал «Қантура» сөзіне қатысты Ибраһимнің күні және түркі қағанының қызы деген пікір бар (Каттабәжи, 1972: 46). Ендеше, риуаяттарды жинақтағанда «Қантура ұлдары» сөзімен Мұхаммед пайғамбар түркілерді меңзеген деуге болады.

Төртінші хадис бұдан алдын келген хадистердің мағынасын ары қарай ашып көрсетеді. Яғни, алғашқы үш хадисте пайғамбар түркілермен соқтығыспауды ескертеді. Ал бұл хадис арқылы кейін түркілердің мол билік пен байлыққа ие болатынын білдірді. Сонымен қатар, төртінші хадистің ерекшелігі – мазмұндас риуаяттарда келген «Қантура» сөзі. Оның мағынасы Әбу Дәуідтің сунәнінде келген хадистің толық нұсқасы арқылы айқындалды.

5-хадис

Мұхаммед Пайғамбар қиямет сағатының белгілері, ақырзаманның бүліктері және оғыз түркілерінің шығатыны жайлы айтып жатқанда: *«Түркі тілін үйреніңдер. Расында, оларға мол билік нәсіп болады»*, – деді (Қашғари, 1915: 3; Каттабәжи, 1972: 46).

Хабар хадис шәріп жинақтарында кездеспейді, Қашғаридің өзі оның сахих екенін кескінді түрде айтпаған. Тек «Егер бұл хадис сахих бол-

са, (түркі тілін) үйрену уәжіп болады. Олай болмаған жағдайда (түркі тілін үйренуді) ақыл құптайды», – деген. Махмұд Қашғари бұл хадисті екі адамнан алған. Олардың есімі аталмаған, бірі Бұхарадан, бірі Нисабурдан шыққан имамдар (ғалымдар) (Қашғари, 1915: 3)...

Бұл хадис алдыңғыларынан мазмұндық тұрғыдан ерекшеленеді. Хадисте бұдан алдын қозғалмаған «түркі тілі» жайлы сөз етіледі. Бірақ Махмұд Қашғаридің өзі айтқандай, бұл хадистің сахих екендігі нақты бекітілмеген. Хадис муғжам, сунән, жамиғ жинақтарынан табылмағанмен, күнімізге жетпеген жазбаларда жазылған болуы мүмкін.

6-хадис

«Алла Тағала: «Менің оларды «түркілер» деп атаған әскерім бар. Оларды шығыс жаққа қоныстандырдым. Қайбір қауымға ашулансам, (түркілерді) оларға қарсы қойып, әміріме бағындырамын», – деп айтқан» (Қашғари, 1915: 292; Каттабәжи, 1972: 45).

Махмұд Қашғари бұл хадисті түркілерді «түркі» деп атаған Алла Тағаланың өзі екенін білдіру үшін келтірген. Аталған хадисті шейх имам зәһид әл-Хусейн ибн Халаф әл-Қашғари, ол Ибн әл-Ғарқидан, ол шейх Әбу Бәкір әл-Муфид әл-Жаржараиден жеткізген, ол Ибн Әбу әд-Дунияның кітабында Алла елшісіне дейін тізбек жалғанғанын білдірген (Қашғари, 1915: 293-294). Ал тізбектегі ибн әл-Ғарқи – Журмуз ибн Абдулла, ол дағиф (рауи), сол сияқты имам әз-Зәһәби рауи Әбу Бәкір әл-Жаржараиге дағиф (әлсіз) деп баға берген (Onur Ahmet, 2021: 11-12). Аталмыш хадис түркі халықтарының артықшылығына меңзейді. Мазмұнына қарасақ, оны «түркі» атауын Құдайдың өзі қойғанынан, оларды биік, ауасы таза мекенге орналастырғанынан және түркілерді өзінің әскері деп атағанынан байқау қиын емес (Қашғари, 1915: 294).

Зерттеу барысында жоғарыда айтылған хадис ибн Әбу әд-Дунияның еңбектерінен табылмады, дегенмен бұл риуаяттың ибн Әбу әд-Дунияның кітаптарында болмағанын білдірмейді, тек күнімізге жеткен жинақтарда кездеспейтініне нұсқайды. Сондықтан болашақта қалың оқырманға жетпеген қолжазбалар зерттеліп, белгісіз болған риуаяттардың жарыққа шығуы бек мүмкін.

Ибн Әбу әд-Дунияның еңбектерінен алтыншы хадис табылмаса да, басқа тізбекпен «түрк» сөзі кездесетін мына риуаятқа куә болдық. Әбу Абдурахман Хәтим әл-Журжәниден жеткен риуаятта: «Маған Алла Тағаланың бірінің

дәрежесін бірінен артық қылған құлдары жайлы хабар жетті. Бір күні баласын түркілер мерт қылған адамға көңіл айтуға бардым. Ол мені көрген бетте жылап сала берді. Оған: «Ұлың Алла жолында кетті емес пе, неге жылайсың?» – дегенімде: «Ей, Әбу Абдурахман! Оны жазатайым қылғаны үшін жылап жатырмын деп ойлайсың ба?! Ол қылыш астына түскенде (жаны алқымға келгенде) Аллаға (шынайы) разы болып (дүниеден иманмен) өтті ме екен деп (алаңдап) жылап отырмын», – деген екен», – дейді (Ибн Әбу әд-Дуния, 1989: 95). Салыстырып қарағанда екі риуаят мәтінінің мазмұндас екені байқалады. Екі хабардың ортақ мағынасы түркілердің әскери, жауынгерлік рухпен сипатталуы, сол арқылы өзге халықтардан ерекшеленетінін білдіреді.

Алтыншы хадис күнімізге Қашғаридің «Диуан луғат әт-турк» сөздігі арқылы жеткені айқындалды. Хадистің жинақтарда кездеспейтініне қарағанда, Махмұд Қашғаридің сүйенген еңбегі күнімізге жетпеген. Дегенмен, қолжазбалардың зерттеліп, болашақта жарыққа шығатынын жоққа шығармаймыз.

Қорытынды

Мақаланың басында түркілердің атауы мен шығу тегіне қатысты ғалымдардың танымал пікірлері ұсынылды. Кейінгі кезекте зерттеуде қарастырылған түркілер жайлы хадистердің мазмұны олардың кескін-келбеті, мінез-құлқы, жауынгерлік қасиеті, болашақтағы жағдайы, тілі мен түркі халықтарының артықшылықтарын қамтиды. Көптеген риуаяттар өзара мағыналас, бірінің мағынасы екіншісімен толықтырылады. Яғни, хадис жинақтарының бірінде хадистің толық нұсқасы берілсе, басқасында оның бір бөлігімен ғана шектеледі. Сол арқылы бір хабардың мағынасын өзгесімен түсінуге мүмкіндік туады. Бұл әдісті хадисті хадиспен түсіндіру (Зайн әл-Абидин Мустафа Ридуан, 2016) деп атайды. Зерттеуде осы әдісті кенінен қолдандық, сол арқылы мағынасы белгісіз сөздерге түсініктеме берілді, лексикалық құрамы ұқсас хабарларға компаративистикалық талдау жасалды. Сонымен қатар, хадис мамандарының хадистің дәрежесі мен жеткізушілеріне берген бағасы қарастырылды.

Мысалы, тарих кітаптарында «Түркілер сендерге соқтықпайынша, оларды жайына қалдырыңдар» деген риуаят өте көп кездеседі. Пайғамбардың олай айту себебі, мәні Әбу Дәуід,

ән-Насәи келтірген хабарлар арқылы анықталды. Тіпті, бұл хадистің терең мәніне бойлаған ғалымдар түркі халықтарының ислам дінінің таралуы мен дамуына үлкен қызмет қылатынына нұсқау бар, сондықтан оларға қарсы шабуыл бастамау керектігі ескертілген дейді.

Осылайша, барша хадистерге хадиснамалық талдау жасалды. Түркілер турасында Қашғаридің риуаяттары одан өзге деректер арқылы күнімізге жетпеді. Сол арқылы түркі тілі мен түркі халқының артықшылықтары жаңа қырынан ашылды.

Тарих кітаптарында берілген риуаяттардың тахрижі жасалған соң мұхаддистердің хадистің дәрежесіне қатысты айтқан сөздері қарастырылды. Хадистердің кейбірі әлсіз немесе белгісіз рауимен жеткен болса да, шауаһидтер себепті қуатталған. Десе де, түркілер жайлы

«Кутуб әс-ситта» жинақтарында мағынасы анық бір емес бірнеше риуаяттардың кездесуі жалпы алғанда түркілер жайлы хадистердің сенімділігіне, пайғамбардың олардан хабардар болғанына нұсқайды. Түркілер турасындағы хадистерге жасалған хадиснамалық талдаулар осы тақырыпта ауқымды зерттеу еңбектерінің жалғасуына оң әсерін тигізеді деп сенеміз.

Алғыс

Бұл ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің жобасы аясында қаржыландырылды (Грант №АР19676515 «Әл-Фараби мен түркі ғұламаларының мұрасындағы ізгі адам: компаративистік дискурс»).

Әдебиеттер

- Onur Ahmet (2021) Arabic Texts in the Dīvānu Lugātit-Turk, with Morphological Comparison between Arabic and Turkish. *Sarkiyat Mecmuası. Journal of Oriental Studies*. №39. – 1-36.
- Абдулмухсин әл-Аббад. (2018) Шарху Сунан Әби Дәуд. (аудиодәрістер) №484. – 598.
- Әбу Дәуід (2009) әс-Сунан. тхк. Шугайб әл-Әрнаут, т.б.– Каир: Дәр әр-рисәлә әл-әләмия. VI. – 650.
- Әбу Шужәғ Ширауайһ ибн Шаһрадәр әл-Дайлами әл-Һәмзәни (1986) әл-Фирдаус би мәсур әл-хитаб. тхк. әс-Сағид ибн Басюни Зағлул. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-ғилмия. I. – 506.
- Әбу Яғла әл-Мусыли (2013) Муснаду Әби Яғла әл-Мусыли. тхк. Сағид ибн Мухаммад әс-Саннари. – Каир: Дәр әл-хадис. X. – 166.
- Әбул-Хасан ибн әл-Қаттан (1997) Баян әл-уаһм уә әл-иһәм фи китәб әл-Әхкәм. тхк. әл-Хусейн Аят Сағид. – Эр-Рияд: Дәр Таиба. II. – 617.
- әл-Ажлуни (2000) Кашф әл-хафә уә музил әл-илбәс. тхк. Абдулхамид ибн Ахмад. – Бейрут: әл-Мактаба әл-асрия. I. – 535.
- әл-Бұхари (1987) әл-Жәмиғ әс-сахих. тхк. Мустафа Диб әл-Буға. – Бейрут: Дәр ибн Кәсир. III. – 1435.
- әл-Жәхиз. (1964) Фадаил әл-әтрак. Расәил әл-Жәхиз. тхк. Абдуссалам Мухаммад һарун. – Каир: Матбаға әс-сунна әл-Мухаммадия. I. – 394.
- әл-Жуайни (1911) Тәриху Жаһәнқушәй. тхк. Мухаммад ибн Абдулуаһһаб Қазуни. – Лейден: Брилл. I. – 291.
- әл-Исами (1998) Самт ән-нужум әл-әуәли фи әнбә әл-әуәли уә әт-тауәли. тхк. Адил Ахмад Абдулмаужуд, Али Мухаммад Муаууад. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-ғилмия. – 581.
- әл-Қашғари (1915) Диуан луғат әт-турк. – Ыстамбұл: Дәр әл-хиләфа әл-әлия. I. – 436.
- әл-Хамауи (1995) Муғжам әл-булдән. – Бейрут: Дәр садир. II. – 546.
- ән-Насәи (1986) әл-Мужтабә мин әс-сунан. тхк. Абдул-Фаттах Әбу Ғудда. – Алеппо: Мактаб әл-матбуғат әл-исләмия. VI. – 280.
- әс-Сахауи (1985) әл-Мақасид әл-хасана фи баяни қасирин мин әл-әхәдис әл-муштаһира аләл-әлсина. тхк. Мухаммад Осман әл-Хушт. – Бейрут: Дәр әл-китаб әл-араби. – 771.
- әс-Суюти (1994) Жәмиғ әл-әхәдис. Жәмиғ уә тәртиб: Аббас Ахмад Сақр, Ахмад Абдулжаууад. – Бейрут: Дәр әл-фикр. IV. – 496.
- әс-Суюти (1996) әл-Ләәли әл-маснуға. тхк. Әбу Абдуррахман Салах ибн Мухаммад. – Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-ғилмия. I. – 442.
- әт-Табарани (1994) әл-Муғжам әл-кәбир. тхк. Хамди ибн Абдулмажид әс-Сәләфи. – Каир: Мәктаба ибн Тәймия. X. – 340.
- әт-Табарани (1995) әл-Муғжам әл-әусат. тхк. Тарик ибн Ауадулла, Абдулмухсин ибн Ибрахим әл-Хусейни. – Каир: Дәр әл-һарамайн. VI. – 383.
- әт-Тирмизи (1975) әл-Жәмиғ әс-сахих. тхк. Ахмад Мухаммад Шәкир, Мухаммад Фуад Абдулбәқи. – Каир: Мактаба уә матбаға Мустафа әл-Бәби әл-Халаби. IV. – 717.
- Бартольд В.В. (1993) Тюрки: Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын. – 192.
- Гумилев Л. (2003) Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н. э.). – Санкт-Петербург: Кристалл. – 298.

- Жамашев А., Мажен Е., Жомарт Д. (2023) Темірқазық (Қазақ жеріндегі ислам дінінің өткені мен бүгіні): монография. – Алматы: Дәуір. – 672.
- Жамашев А.Ш. (2022) Сайын даланың саңлақ ғұламалары. – Алматы: Дәуір. – 508.
- Зайн әл-Абидин Мустафа Ридуан (2016) Тафсир әл-хадис би әл-хадис тәсылән уә татбиқан уә әсаруһу алә фәһм ән-насс ән-набауи. Мажаллату куллиә әд-дирасәт әл-исләмия уә әл-арабия. №32 (2). – Александрия: Жәмиғә әл-Әһһар куллиә әд-дирасәт әл-исләмия уә әл-арабия банәт. – 226-335.
- Ибн Әбу әд-Дуния (1989) әр-Рида ған Аллаһи би қадийһ. тхқ. Дья әл-Хасан. – Мумбай: Дәр әс-салафия. – 116.
- Ибн әл-Жаузи (1966) әл-Маудуғат. тхқ. Абдурахман Мухаммад Осман. – Мәдина: әл-Мәктаба әс-сәләфия. II. – 306.
- Ибн әл-Фақийһ (1996) Китәб әл-булдән. тхқ. Юсуф әл-Һәди. – Бейрут: Алам әл-китәб. – 649.
- Ибн Мәжә (2009) Сунан ибн Мәжә. тхқ. Шуғайб әл-Әрнауғ, т.б. – Каир: Дәр әр-рисәлә әл-аләмия. V. – 389.
- Ибн Хажар әл-Асқалани (1959) Фатх әл-бәри шарху Сахих әл-Бухари. – Бейрут: Дәр әл-Мағрифа. VI. – 636.
- Йылмаз Н. (2007) Аббаси ихтилалында түрклер (дис). Адапазары: Сакарья университеси. – 79.
- Каттабәжи З. (1972) әт-Турк фи муаллафәт әл-Жәхиз уә макәнатуһум фи әт-тәрих әл-исләми хаттә әуәсит әл-қарн әс-сәлис әл-һижри. – Бейрут: Дәр әс-сақафа. – 332.
- Китапчы З. (1985а) Хадислерде Түрк ве Түрклік. Белгелерле Түрк тарихи дергиси. №7. – 26-31.
- Китапчы З. (1985б) Хадислерде Түрк ве Түрклік (II). Белгелерле Түрк тарихи дергиси. №8. – 29-37.
- Китапчы З. (1986) Хаз. Пейгамберин хадислеринде түрклер. Түрк дүниясы араштырмалары. №43. – Ыстамбұл: Түркият матбаасы. – 1-110.
- Китапчы З. (2002) Хаз. Мухаммедин кулли рисалет давасында мүслүман түрклерин маневи йери хадислерин ортайа койдуу бази герчеклер. Түрк дүниясы араштырмалары. №141. – Ыстамбұл: Түркият матбаасы. – 71-81.
- Можтаба Халифе (2012) Әһәммияте торихие Дивоне луғоте турке Махмуде Кошғори. Пәжүһәши торих нәғәри ве торих нәғәри. – Тегеран: әз-Заһра университети. №22 (9). – 45-59.
- Мухаммад ибн Расул әл-Барзанжи әл-Хусейни (2005) әл-Ишаға лиәшрат әс-сәға. тғқ. Мухаммад Закария әл-Кандаһлауи. – Жидда: Дәр әл-минһәж. – 384.
- Мүслим (1991) әл-Жәмиғ әс-сахих. тхқ. Мухаммад Фуад Абдулбәки. – Бейрут: Дәр иһия әл-кутуб әл-арабия. IV. – 2323.
- Нуруддин Али ибн Әбу Бәкір әл-Һайсами (1991а) Мажмағ әз-зауәид уә манбағ әл-фауәид. – Бейрут: Дәр әл-фикр. V. – 635.
- Нуруддин Али ибн Әбу Бәкір әл-Һайсами (1991б) Мажмағ әз-зауәид уә манбағ әл-фауәид. – Бейрут: Дәр әл-фикр. VI. – 672.
- Омарбеков Т., Хабижанова Г., Нургазина Н. (2018) История Казахстана (Қазақ елі): учебник из 4-х книг. Кн.1: Территория Казахстана с древности до начала XIII века. – Алматы: Қазақ университеті. – 313.
- Сакаллы Т. (2007) Хадислерде «Түрк» мефхуму ве ривайетлердеки чарыштырдыы зихниетин анализи. Улусарарасы түрк дүниясынын исламие катқылары семпозиуму. – Ыспарта: СДУ Илахият факультеси. – 227-241.
- Халид Құрбанғали (1992) Тауарих хамса: (Бес тарих). Ауд. Төтенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Қазақстан. – 304.

References

- Abdulmuhsin al-Abbad (2018) Sharhu Sunan Abi Daud (audiolessons) №484. – 598. (In Arabic)
- Abu Daud (2009) as-Sunan [The collection of Hadiths]. edit.: Shuaib al-Arnaut, etc. – Cairo: Dar ar-risala al-alamiya. VI. – 650. (In Arabic)
- Abu Shuja Shirawaih ibn Shahradar ad-Dailami al-Hamdhani (1986) al-Firdaus bi masur al-khitab. edit.: as-Said ibn Basjuni Zaghlul. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. Vol.I. – 506. (In Arabic)
- Abu Yala al-Musili (2013) Musnadu Abi Yala al-Musili [Musnad/Collection of Abi Yala al-Musili]. edit., comm.: Said ibn Muhammad as-Sannari. – Cairo: Dar al-hadith. Vol. X. – 166. (In Arabic)
- Abul-Hasan ibn al-Qattan (1997) Bayan al-wahm wal-iham fi kitab al-Ahkam [Explaining the illusion and delusion occurring in the Book of Ahkam]. edit.: al-Hussein Ayat Said. – Riyadh: Dar Taiba. Vol.II. – 617. (In Arabic)
- al-Ajluni (2000) Kashf al-khafa wa muzil al-ilbas [Revealing the hidden and removing the confusion]. edit.: Abdulhamid ibn Ahmad. – Beirut: al-Maktaba al-asriya. Vol.I. – 535. (In Arabic)
- al-Buhari (1987) al-Jami as-sahih [The Authentic Collection]. edit.: Mustafa Deeb al-Bugha. – Beirut: Dar ibn Kathir. Vol. III. – 1435. (In Arabic)
- al-Hamawi (1995) Mujam al-buldan [Dictionary of countries]. – Beirut: Dar sadir. Vol.II. – 546. (In Arabic)
- al-Isami (1998) Samt an-nujum al-awali fi anba al-awali wa at-tawali [The scorching of the special stars in the news of the first and the successive]. edit.: Adil Ahmad Abdulmawjud, Ali Muhammad Muawwad. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. – 581. (In Arabic)
- al-Jahiz (1964) Fadail al-atrak. Rasail al-Jahiz [The virtues of the Turks. Messages of al-Jahiz]. edit.: Abdussalam Muhammad Harun. – Cairo: Matbaa as-sunna al-Muhammadiya. Vol.I. – 394. (In Arabic)
- al-Juwaini (1911) Tarikhu Jahankushai [History of Jahankushai]. edit.: Muhammad ibn Abdulwahhab Qazuni. – Leiden: Brill. Vol.I. – 291. (In Arabic)
- al-Qashgari (1915) Diwan lughat at-turk [Dictionary of Turkic Languages]. – Istanbul: Dar al-khilafa al-aliya. Vol.I. – 436. (In Arabic)

- an-Nasai (1986) *al-Mujtaba min as-sunan* [Collection of Hadith]. edit.: Abdul-Fattah Abu Ghudda. – Aleppo: Maktab al-matbuat al-islamiya. Vol. VI. – 280. (In Arabic)
- as-Sakhawi (1985) *al-Maqasid al-hasana fi bayani kathirin min al-ahadith al-mushtahira alal-alsina* [The good objectives in the explanation of many famous hadiths]. edit.: Muhammad Osman al-Husht. – Beirut: Dar al-kitab al-arabi. – 771. (In Arabic)
- as-Suyuti (1994) *Jami al-ahadith* [Collection of Hadith]. edit.: Abbas Ahmad Saqr, Ahmad Abduljawwad. – Beirut: Dar al-fikr. Vol.IV. – 496. (In Arabic)
- as-Suyuti (1996) *al-Laali al-masnua* [Pearls made in fabricated hadiths]. edit.: Abu Abdurrahman Salah ibn Muhammad. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya. Vol.I. – 442. (In Arabic)
- at-Tabarani (1994) *al-Mujam al-kabir* [The great dictionary]. edit.: Hamdi ibn Abdulmajid as-Salafi. – Cairo: Maktaba ibn Taimiya. Vol.X. – 340. (In Arabic)
- at-Tabarani (1995) *al-Mujam al-awsat* [Middle/Medium dictionary]. edit.: Tariq ibn Awadulla, Abdulmuhsin ibn Ibrahim al-Huseini. – Cairo: Dar al-haramain. Vol.VI. – 383. (In Arabic)
- at-Tirmizi (1975) *al-Jami as-sahih* [Collection of Hadith]. edit.: Ahmad Muhammad Shakir, Muhammad Fuad Abdulbaqi. – Cairo: Maktaba wa matbaa Mustafa al-Babi al-Halabi. Vol.IV. – 717. (In Arabic)
- Bartold V.V. (1993) *Tjurki: Dvenadcat lekcii po istorii tureckih narodov Srednej Azii* [Turks: The twelve lessons about turkic nations of Central Asia]. – Almaty: Zhaly. – 192. (In Russian)
- Gumilev L. (2003) *Drevnie tjurki. Istoriya obrazovaniya i rascveta Velikogo tjurkskogo kaganata (VI-VIII vv. n. je.)* [Ancient Turks. The history of formation and development of the Great Turkic Khaganate (VI-VIII centuries AD)]. – Sankt-Peterburg: Kristall. – 298. (In Russian)
- Halid Q. (1992) *Tawarikh khamsa: (Bes tarih)* [The Five histories]. trans.: Totenaev B., Zholdasov A. – Almaty: Qazaqstan. – 304. (In Kazakh)
- Ibn Abu ad-Dunya (1989) *ar-Rida an Allahi bi qadaih* [Satisfaction with God's decree]. edit.: Dya al-Hasan. – Mumbai: Dar as-salafiya. – 116. (In Arabic)
- Ibn al-Faqih (1996) *Kitab al-buldan* [The book of countries]. edit.: Jusuf al-Hadi. – Beirut: Alam al-kitab. – 649. (In Arabic)
- Ibn al-Jawzi. (1966) *al-Mauduat*. edit.: Abdurrahman Muhammad Osman. – Madina: al-Maktaba as-salafiya. Vol.II. – 306. (In Arabic)
- Ibn Hajar al-Asqalani. (1959) *Fath al-bari sharhu Sahih al-Bukhari* [Fath al-Bari, explanation of Sahih al-Bukhari]. – Beirut: Dar al-Marifa. Vol.VI. – 636. (In Arabic)
- Ibn Maja. (2009) *Sunan ibn Maja* [Collection of Hadith by Ibn Maja]. edit.: Shuaib al-Arnaut, etc. – Cairo: Dar ar-risala al-alamiya. Vol.V. – 389. (In Arabic)
- Katabaji Z. (1972) *at-Turk fi muallafat al-Jahiz wa makanatuhum fit-tarikh al-islami hatta awasit al-qarn as-thalith al-hijri* [The Turks in Al-Jahiz's works and their place in Islamic history until the middle of the third century AH]. – Beirut: Dar as-thaqafa. – 332. (In Arabic)
- Kitapchi Z. (1985a) *Hadislerde Turk ve Turklik* [Turks and Turkishness in Hadiths]. *Belgelerle Turk tarihi dergisi*. №7. – 26-31. (In Turkish)
- Kitapchi Z. (1985b) *Hadislerde Turk ve Turklik (II)* [Turks and Turkishness in Hadiths]. *Belgelerle Turk tarihi dergisi*. №8. – 29-37. (In Turkish)
- Kitapchi Z. (1986) *Haz. Peygamberin hadislerinde turkler* [Turks in the hadiths of the Prophet Muhammad]. *Turk dunyasiy arastirmalari*. №43. – Istanbul: Turkiyat matbagasi. – 1-110. (In Turkish)
- Kitapchi Z. (2002) *Hiz. Muhammed' in kulli risalet davasinda musulman turklerin manevi yeri hadislerin ortaya koydugu bazi gercekler* [The spiritual place of Muslim Turks in the cause of Prophet Muhammad's divine prophethood, some facts revealed by the hadiths]. *Turk dunyasiy arastirmalari*. №141. – Istanbul: Turkiyat matbagasi. – 71-81. (In Turkish)
- Mojtaba Khalife (2012) *Ahammiyate torikhiye Divone lughate turke Mahmude Koshghori* [The historical significance of Mahmud Kashghari's Dictionary of Turkish words]. *Pezhuheshi torikh negari wa torikh negori*. – Tehran: az-Zahra University. №22 (9). – 45-59. (In Persian)
- Muhammad ibn Rasul al-Barzanji al-Huseini (2005) *al-Ishaa li ashrat Turks* edit.: Muhammad Zakariya al-Kandahlawi. – Jidda: Dar al-minhaj. – 384. (In Arabic)
- Muslim. (1991) *al-Jami as-chas-sahih* [Collection of Hadith]. edit.: Muhammad Fuad Abdul-Baqi. – Beirut: Dar ihya at-turath al-arabi. Vol. IV. – 2323. (In Arabic)
- Nuruddin Ali ibn Abu Bakr al-Haithami (1991a) *Majma az-zawaid wa manba al-fawaid*. – Beirut: Dar al-fikr. Vol.V. – 635. (In Arabic)
- Nuruddin Ali ibn Abu Bakr al-Haithami (1991b) *Majma az-zawaid wa manba al-fawaid*. – Beirut: Dar al-fikr. Vol.VI. – 672. (In Arabic)
- Omarbekov T., Habizhanova G., Nurtazina N., etc. (2018) *Istoriya Kazahstana (Qazaq eli): Uchebnik iz 4-h knig. Kn. 1: Territoriya Kazahstana s drevnosti do nachala XIII veka* [History of Kazakhstan (Qazaq State): a textbook of 4 books. Book 1: The territory of Kazakhstan from antiquity to the beginning of the 13th century]. – Almaty: Qazaq University. – 313. (In Russian)
- Onur Ahmet (2021) *Arabic Texts in the Divānu Lugāṭit-Turk, with Morphological Comparison Between Arabic and Turkish*. *Şarkijāt Mecmuası. Journal of Oriental Studies*. №39. – 1-36. (In Arabic)
- Peter B. Golden (1992) *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. – Wiesbaden: Harrassowitz. – 483.

Sakally T. (2007) Hadislerde «Turk» mefhumu ve rivayetlerdeki cagristirdigi zihniyetin analizi [Analysis of the concept of «Turk» in the hadiths and the mentality it evokes in the narrations]. Uluslararası turk dunyasinin islamiyete katkilari sempozyumu. – Isparta: S.D.U. Ilahiyat fakultesi. – 227-241. (In Turkish)

Yylmaz N. (2007) Abbasi ihtilalinde turkler (dis) [Turks in the Abbasid revolution]. – Adapazary: Sakarya University. – 79. (In Turkish)

Zain al-Abidin Mustafa Ridwan (2016) Tafsir al-hadith bi al-hadith tasytan wa tatbiqan wa asaruhu ala fahm an-nass an-nabawi [Interpreting hadith by hadith in terms of its roots, application, and its impact on understanding the prophetic text]. Majallatu kulliya ad-dirasat al-islamiya wa al-arabiya. №32 (2). – Alexandria. Jamiga al-Azhar kulliya ad-dirasat al-islamiya wa al-arabia banat. – 226-335. (In Arabic)

Zhamashev A., Mazhen E., Zhomart D. (2023) Temirqazyq (Qazaq zherindegi islam dinining otkeni men bugini): monografiya [Polaris (Past and present of Islam in Kazakh land): monograph]. – Almaty: Daur. – 672. (In Kazakh)

Zhamashev A.Sh. (2022) Sajyn dalanyng sanglaq ghulamalary [Prominent scholars of the vast field]. – Almaty: Daur. – 508. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

1. Жамашев Азамат Шотбайұлы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru);

2. Құрманәлиева Айнұр Дүрбелеңқызы – философия ғылымының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz);

3. Елеусызбаева Назерке Меіранбайқызы (корреспондент автор) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Философия және саясаттану факультеті Дінтану және мәдениеттану кафедрасының магистранты (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: yelessyzbayeva_n@live.kaznu.kz).

Information about authors:

1. Zhamashev Azamat Shotbaiuly – PhD, Senior Lecturer of the Department of Islamic Studies of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: azamat.jamashev@mail.ru);

2. Kurmanaliyeva Ainur Durbelenkyzy – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: Ainura.Kurmanalieva@kaznu.kz);

3. Yelessyzbayeva Nazerke Meiranbaikyzy (corresponding author) – Master's Student of the Department of Religious Studies and Cultural Studies of Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: yelessyzbayeva_n@live.kaznu.kz).

Тіркелді: 3 қазан, 2023 ж.
Қабылданды: 7 наурыз, 2024 ж.